Наші наступали. Через село просувалась військова частина, а жінки й діти, стоячи біля воріт, раділи.— йдуть, а краю не видно. Якийсь веселоокий червоноармієць, з закіптюженим, але бадьорим лицем, припинив своїх коней біля Мартиного двору й попросив:

— Чи не пригостите холодною водицею?

Марта, шкодуючи, що немає молока, винесла з хати кухоль води й поки йшла до воріт, то витирала його широким празниковим рушником, вихопленим зі скрині. Молоденький солдатик припав до кухля, спрагло пив, а коли на мить відірвався, то якось здивовано й зачудовано подивився на жінку та на її сина, що стояв поряд, тримаючись за ворину. Може, щось подумав таке чи пригадав,— тільки очі його зволожились, спалахнули приглушеним блиском... Напившись, запитав:

— Живете?

— Живемо,— відповіла Марта.

— Ще прохолодно, то нехай ця шапка вашому малому буде,— сказав і добув у передку сіру зимову шапку, з зав'язаними навушниками, з зорею.

Підморгнув — і поїхав. Дивилися вслід — може, оглянеться, може, рукою махне. І стало в Марти на серці так, ніби від неї рідний брат віддаляється чи син. Вона аж постаттю вперед подалась.

Як надів ту шапку Андрій, то, здається, ніколи вже не скидав. Сідає до столу обідати чи вечеряти,— в шапці, то мати мусить нагадувати, що треба зняти. Вкладається спати — знову в шапці, ніби в ній краще сни снитимуться.

— Чи вона втече від тебе, чи хтось вкраде, га? — гнівалась мати.— Якби солдат знав, що ти в ній спатимеш, то ніколи б не подарував.

— А подарував! — не згоджувався син.

— Ось візьму заховаю, поки порозумнішаєш.

— Ото багато треба розуму, щоб носити шапку.

— Бо таки треба.

Він і літом її не скидав. Людські діти — як діти: голомозі чи в картузах ходять, а в цього шапка немов приросла до голови. То дядьки вже й насміхались — мовляв, ти вже не головою думаєш, а дарованою шапкою, проте й глузи не впливали, бо Андрій до них не прислухався і не зважав. Він пишався, що такої шапки нема ні в кого. Були схожі, але все якісь зношені, із збитим хутром, із надірваними вухами. А ця — яскраво-зелена, з настовбурченим хутром. Тоді ще не знав, що воно не справжнє, а штучне, тому не раз доводив, що на цю шапку пішла шкура такого звіра, який у них не водиться. Хлопці, здається, йому вірили, та не зовсім. Бо одного разу навмисне надірвали вухо — і там виявилась не шкура, а звичайний крам. Проте й цим ніхто нічого Андрієві не довів — він, як і раніше, був переконаний, що такі звірі, хутро яких пішло на його шапку, водяться в далеких краях.

Коли купався з хлопцями, то не просто знімав шапку й клав на березі, а обережно замотував у сорочку або ховав у штани.

Плаваючи, пірнаючи, ніколи не захоплювався так, щоб забути про все на світі,— раз у раз позирав на свій одяг, щоб ніхто не підкрався й не поцупив шапку.

Спочатку завжди ходив із зорею. Та коли на одному ріжку полущився червоний лак і з-піД нього виглянула біла бляха, Андрій

вирішив носити її тільки подеколи. Женучи в поле худобу, залишав на миснику, щоб ніхто не міг знайти. Не зодягав її тоді, коли виносив з-під свині гній чи ходив з матір'ю у ліс по в'язку. Проте зоря завжди червоніла на шапці, коли він бігав гратись до хлопців на вулицю чи вирушав до клубу, коли туди приїжджало пересувне кіно.

Вважав, що всі тільки й дивляться на шапку, що всіх тільки й вражає зоря.

Його записали у перший клас, і восени він пішов до школи. Власне, школи не було—її у війну спалили, і в ті важкі роки один клас вчився в тітки Харитини, сліпої на одне око, другий — у дядька Тимоша, знаного в селі за людину, що нічого власного не пожаліє заради інших. Ще два класи містились у колгоспній коморі, яку задля такої оказії переділили на дві половини та в стінах попрорубували вікна. Тітці Харитині колгосп виділяв за хату палива й хліба, дядько Тиміш від плати відмовлявся, а за комору, звичайно, не треба платити нікому, бо єдиними її мешканцями тоді були миші, коти й горобці. В коморі давно вже й не пахло хлібом, але миші любили появлятись іноді під час уроку, пробігти байдужісінько по долівці й зовсім байдужісінько щезнути в шпарці. Горобці залітали через діри в даху, пурхали над головами, і діти вже не писали, не читали, не слухали вчителя, а тільки з веселим криком стежили за горобцями, поки вони зникали через ту саму діру.

Андрій, не знімаючи шапки, сів біля вікна. Вчителька, прийшовши на перший урок, сказала, що всі повинні познімати головні убори, бо тут школа. Важко було повірити, що ця комора — вже не комора, проте діти постягували картузи, а дівчатка — хустки. Тільки він один залишився сидіти в шапці, згорда позираючи на товаришів. Учителька наказала йому встати й запитала:

— Може, в тебе болить голова? —Ні.

— І вуха не болять?

— Ні.

— То чому ж ти сидиш у шапці?

— Я... я...— почав був Андрій, але не зумів пояснити.

Хоч у класі й сміялись, проте він так і не захотів зняти шапку. Його кидало то в жар, то в холод, проте досидів до перерви, а потім обачно, щоб ніхто не помітив, гайнув у кущі, пересидів там трохи й подався до млина. Покрутившись біля млина до обіду, додому пішов разом із усіма школярами.

Кілька днів він не наважувався з'являтись у класі, де треба знімати шапку, проте довго втриматися не міг — його тягло до гурту, до навчання. Вирішив, що на уроках сидітиме без шапки, але ж на перерві ніхто не заборонить бігати в шапці.

Він так і вчинив. На уроках затискував шапку між коліньми, часто витягував, щоб глянути на зірку, й ніяк не міг дочекатись дзвінка на перерву.

Принесли похоронну на батька, що загинув у Німеччині. Марта мовчала перший день, мовчала другий. "Що в неї, сліз нема? — дивувалися сусіди,— Поплакала б, легше стало б". Але вона не плакала, тільки марніла на виду, марніла. А потім почала всім казати, що хоче їхати в Німеччину.

— Чого ви туди подастеся? — питали.

— Могилу знайду.

— Хіба відшукаєте? Закопано його в братській, а тих братських там — не одна.

— Найду,— стояла на своєму.

— Знаєте, скільки там народу вигибло? Це вам не на базар добиватись. Та й не пустить вас ніхто.

— Пустять.

Проте не поїхала. Чи світу злякалася, чи передумала вириватись. Була схожа на гілляку, відламану од зимового дерева: і схожа на живі гілляки, а з весною вже не зазеленіє, а з весною й стане видно, що мертва.

Як і раніше, поверталися з війни. В того руки нема, а в того — ноги. А той, дивися, з руками й ногами, але ж бухикає на кожному кроці, блідий, — з усього видно, довго не протягне. На фронтах залізо його не добило, то тут рана доконає. Ото тільки й радості, що село своє побачив, по рідній землі походив. Але й недобитки були дорогі, бо рідні — чоловік, батько чи брат.

І Марта чекала, що повернеться. Ні розум, ні серце не хотіли вірити папірцю, обведеному чорною рамкою, німому й бездушному. І не одна вона була така серед тих, хто одержав похоронну. Бо хіба раз таке траплялось, що віджуршіися, виплакали горе, а через кілька місяців лист приходить від солдата, що живий-здоровий, воює, всім родичам низький уклін. Чекала й Марта, благаючи долю змилостивитись над нею й над дитиною.

Вже давно передумала їхати шукати могилу. З кожним днем все більше здавалось — не знайде, тому що її ніде нема. Тому що не хоронили її чоловіка в землю, не взяла його ні куля, ні осколок — не могло бути.

Хлопці пішли в ліс, щоб по бліндажах понишпорити, і Андрія взяли з собою. В одному знайшли гранати — буде чим глушити рибу в ставу.

Щоправда, глушити не дозволяють, але хіба дозволу в когось питатимуть? У другому надибали патрони — кожен позапихав у кишені й за пазуху поклав — прийдуть додому, то знадобляться. От якби відшукати широкі гільзи від снарядів, можна б кухлі з них повирізувати. Оце б до аеродрому податись, що під Калинівкою, там, розказують, багато німецьких бомб і мін зосталось.

Як завжди, кепкували з Андрія. А найбільше з того, звичайно, що в шапці ходить узимку й улітку—ніколи не знімає. Хлопець відмовчувався, бо що мав казати? Коли зірвали з нього шапку й почали закидати її то в кущі, то на дерева, Андрій ганяв за всіма з криком, щоб віддали. Те ще більше запалювало товаришів, хтось так кинув шапку, що зачепилася на грабі й не падала. Коли ж Андрій збив її дрючком, то знову схопили й почали жбурляти в озеро. Андрій мало не плакав і благав:

— Оддайте!

Всі тільки сміялись. Тоді він сказав:

— То батькова шапка, віддайте! То батькова, віддайте!

Він у ту хвилину й справді вірив, що носить батькову шапку. Так давно бачив батька, що й не пам'ятав його, і образ молодого солдата на підводі злився з образом батька, і тепер він кричав услід товаришам-напасникам, що шапку дав батько, коли проїжджав із військами через село. Йому повірили чи ні, але ніхто вже не жбурнув шапку — віддали та й посміялися, що він так перелякався.

Розклали над озером багаття й накидали туди патронів, щоб почути, як рватимуться. Дуже скоро бахнув один патрон, піднявши вгору купу попелу, а куля тільки дзизнула й загрузла в землі, зовсім близько біля них. Надумали сховатися за дерева, бо тут патрони почали рватись один за одним, і всім стало страшно. Багаття од вибухів погасло, тільки

сотався сіренький димок та в повітрі смерділо згорілими набоями й спеченою травою.

Постріли вщухли, повилазили із своїх засідок, дуже веселі й вдоволені.

— О-о, а він і не ховався! — закричали, вгледівши, що Андрій лежить поблизу багаття.

Коли підійшли ближче, то побачили, що він лежить на боці, голова закривавлена, сорочка також у крові. А шапку тримає обома руками, наче побоюється, що хтось вихопить ось-ось — чи друзі, чи вітер, що шастає то по землі, то у верхівках дерев.

Хлопці переглянулись між собою, підступили ближче один до одного, боячись того, що сталося. Мовчки обернулися й пішли геть. Спочатку повільно, а далі кинулись бігцем, ніби за ними по п'ятах гнався страх. Навіть чули, як страх тупоче по стежці, як чіпляється за гілля, як засапано дихає. І ще їм чулося, як позаду хтось кричить Андрієвим голосом:

— Оддайте!..

— Оддайте шапку!..

— То батькова шапка!..